

केशवानंद भारती केस

- केशवानंद भारती यांनी 1970 मध्ये केरळ जमीन सुधारणा कायद्याला आव्हान दिले, ज्याने धार्मिक मालमत्तेच्या व्यवस्थापनावर निर्बंध लादले होते.
- सरकारी हस्तक्षेपाशिवाय धार्मिक मालकीच्या मालमत्तेचे व्यवस्थापन करण्याच्या अधिकाराशी संबंधित कलम 26 अंतर्गत या खटल्याला आव्हान देण्यात आले होते.
- या खटल्याच्या सुनावणीसाठी सर्वोच्च न्यायालयाने 13 न्यायाधीशांच्या खंडपीठाची स्थापना केली होती, जी आतापर्यंतची सर्वात मोठी आहे.
- या प्रकरणामागील प्रश्नात हेही समाविष्ट होते: राज्यघटनेत सुधारणा करण्याचा संसदेचा अधिकार अमर्याद होता का? दुस-या शब्दांत सांगायचं झालं, तर संसदेला राज्यघटनेच्या कोणत्याही भागामध्ये बदल करता येईल, का, तो रद्द करता येईल का?

पार्श्वभूमी:

- शंकरा प्रसाद प्रकरण (1951) आणि सज्जन सिंग प्रकरण (1965) मधील निकालांमध्ये दिसून आल्याप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयाने घटनादुरुस्ती करण्यासाठी संसदेला पूर्ण अधिकार दिला.
- दोन्ही प्रकरणांमध्ये न्यायालयाने असा निर्णय दिला होता की कलम 13 मधील "कायदा" या शब्दाचा अर्थ सामान्य विधायी शक्तीचा वापर करताना केलेले नियम किंवा विनियम असा घेतला जाणे आवश्यक आहे आणि कलम 368 अंतर्गत घटक शक्तीचा वापर करताना केलेल्या घटनेतील दुरुस्ती नाही.
- याचा अर्थ संसदेला मूलभूत अधिकारांसह संविधानाच्या कोणत्याही भागामध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार होता.
- परंतु कलम 13 (2) मध्ये असे म्हटले आहे की - "या भागाने (म्हणजे भाग-3) प्रदान केलेला अधिकार काढून घेणारा किंवा काढून घेणारा कोणताही कायदा राज्य करणार नाही आणि या कलमाचे उल्लंघन करून तयार केलेला कोणताही कायदा, उल्लंघनाच्या मर्यादित, निरर्थक असेल."
- तथापि, गोलकनाथ प्रकरणात (1967), सर्वोच्च न्यायालयाने असे सांगितले की संसद मूलभूत अधिकारांमध्ये सुधारणा करू शकत नाही आणि घटनादुरुस्ती करण्याचा अधिकार फक्त संविधान सभेकडे असेल.
- न्यायालयाने असे मानले की कलम 368 मधील दुरुस्ती ही घटनेच्या कलम 13 च्या अर्थांमधील "कायदा" आहे आणि म्हणून, जर एखादी दुरुस्ती भाग III द्वारे प्रदान केलेला मूलभूत अधिकार "हरण किंवा संक्षेप" करत असेल तर ती रद्द ठरते.
- गोलकनाथ खटला (1967), आरसी कूपर खटला (1970) आणि माधवराव सिंधिया खटला (1970) मधील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालांवर परिणाम करण्यासाठी तत्कालीन सरकारने संविधानात मोठ्या सुधारणा केल्या.

सगळ्यात महत्त्वाचे:

- 24 वा घटनात्मक (दुरुस्ती) कायदा, 1971- संविधानाच्या कोणत्याही भागामध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार संसदेने स्वतःला दिला होता.
- 25 वा घटनात्मक (दुरुस्ती) कायदा, 1972- मालमत्तेचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार म्हणून काढून टाकण्यात आला आहे.

केशवानंद भारती खटल्याचा निकाल :

- 24 एप्रिल 1973 रोजी 7:6 च्या अल्प बहुमताने ऐतिहासिक निर्णय दिला गेला ज्यामध्ये बहुसंख्यांनी असे मानले की भारतीय संविधानातील कोणत्याही तरतुदीत संसदेद्वारे दुरुस्ती केली जाऊ शकते जेणेकरून नागरिकांसाठी प्रस्तावनेत हमी दिलेली सामाजिक-आर्थिक जबाबदारी पार पाडावी, पण अशा दुरुस्तीमुळे संविधानाच्या मूलभूत संरचनेत बदल होणार नाही, याची खबरदारी घ्यावी.
- 24वी घटनादुरुस्ती पूर्णपणे वैध असल्याचे न्यायालयाने नमूद केले. परंतु 25 व्या घटनादुरुस्तीचा दुसरा भाग अत्यंत चुकीचा असल्याचे आढळले.

- सुप्रीम कोर्टने कलम ३१ सी हे असंवैधानिक आणि अवैध म्हणून घोषित केले की न्यायिक पुनरावलोकन ही मूलभूत रचना आहे आणि म्हणून ती काढून घेतली जाऊ शकत नाही.
- संसद मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करू शकत नाही असा निर्णय असूनही, न्यायालयाने मालमत्तेचा मूलभूत अधिकार काढून टाकणारी दुरुस्ती कायम ठेवली.
- न्यायालयाने निर्णय दिला की, घटनादुरुस्तीमुळे संविधानाच्या "मूलभूत संरचनेचे" उल्लंघन होणार नाही.

निकालाचे परिणाम:

- राजकीयदृष्ट्या, निकालाच्या परिणामी, न्यायपालिकेला कार्यकारिणीच्या विरोधात सर्वात मोठ्या लिटमस चाचणीला सामोरे जावे लागले. सरकारने या मताकडे दुर्लक्ष करून तीन न्यायमूर्तींना हटवले.
- संसदेच्या दुरुस्ती अधिकारांची पुनर्संचयित केल्याच्या दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीत, 1974 मध्ये सरकारने राष्ट्रीयीकरण केलेल्या मिनर्वा मिल्स (बंगलोर) या आजारी औद्योगिक कंपनीच्या मालकांनी चाळीसव्या दुस-या दुरुस्तीला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान दिले. मिनर्वा मिल्स आणि नंतर वामन राव प्रकरणात, 1981 मध्ये मूलभूत संरचना सिद्धांताची पुष्टी झाली.